

NAISET OPPINEISUUDEN TASAVALLASSA

– David Humen *Of Essay-Writing*

Baconista ja Descartesista lähtien filosofiaa hallinnut ‘järki’ on leimallisesti maskuliininen konstruktio. David Hume (1711-1776) ajatteli monessa suhteessa vastakarvaan tähän modernin filosofian rationalistiseen traditioon nähden. Hänen filosofiansa lähtökohtana ei ollut yksinäinen subjekti, vaan intersubjektiviisuuden alue.

Tässä esseessä luen Humen esseetä *Of Essay-Writing* (1742)¹. Vastoin otsikkoaan Humen esse ei käsittele ensisijaisesti esseen kirjoittamista, vaan sitä, kuinka valistusajan kosmopoliittinen sivistyneistö suoriutuisi intellektuaalisen etujoukon tehtävästään. Tästä näkökulmasta Hume introdusoi filosofian alueelle uudelleen sen feminiinisen elementin, jonka Bacon ja Descartes olivat sulkeneet siitä pois.

Humen esse alkaa sillä, että “ihmiskunnan hienostuneen osan” sanotaan jakautuvan kahtia, oppineisiin ja seurallisiin. Hume tuo aikansa kulttuurisesta eliitistä piirtämänsä kuvaan vahvan feminiinisen elementin: hänen “seurallisansa” ovat näet — kuten arvata saattaa — naisia. Korostaessaan oppineiden miesten ja seurallisten naisten keskinäistä yhteenkuuluvuutta ja riippuvuutta toisistaan Hume kritikoiki vähintäänkin epäsuorasti maskuliinista tietävää subjektiä, joka vetäytyy oppineisiin kammioihinsa kääntäen selkensä seuralliselle maailmalle. Humen kritiikillä on kuitenkin omat rajansa. Kun hän tuo seuralliset naiset oppineiden maailmaan, hänen päämääränään ei ole oppineiden miesten ja seurallisten naisten hierarkkisen dikotomian purkaminen, vaan pikemminkin se, että oppineet miehet astuisivat ulos munkin-kammioistaan.

Essee ja moderni subjektiviteetti

Of Essay-Writing ilmestyi vuonna 1742 kokoelmassa *Essays, moral, political and literary*. Esseissään Hume liikkui laajalla alueella, joka ulottui maun kysymyksistä itsemurhaan, lehdistön vapaudesta taikauskoon, kaunopuheisuudesta moniavioisuuteen. Näin Hume voi nähdä osaksi Montaignesta alkanutta esseetraditiota, joka kosketteli inhimillisen elämän kaikkia puolia vaila kunnioitusta oppialarajoja kohtaan. Montaigne kirjoitti mm. valehtelijoista, vaatteidenpitotavoista, kannibaaleista ja keskustelutaidosta. Addison ja Steele puolestaan kirjoittivat muutamia vuosikymmeniä ennen Humea *Tatlerissa* ja *Spectatorissa* mm. Westminster Abbeyn haudoista, naisten tukkalaitteista ja lapsuudenmuistoista. Tällainen aiheiden rajattomuus merkitsi sitä, että esse oli Humelle varsin käyttökelpoinen muoto, koska hän ei valistukselle ominaisesti tunnustanut tiedonalojen välisiä rajoja, vaan liikkui koko inhimillisen tietämyksen ja kokemuksen alueella.²

Sana ‘essee’ on peräisin Michel de Montaignelta, joka vuonna

1580 julkaisi kokoelman kirjoituksiaan otsikolla *Essais*. Montaignen käyttöön ottama termi on peräisin myöhäislatinan sanasta ‘exagium’, jonka pohjana on verbi ‘exagiare’, punnita. Sanalla ‘exagium’ oli aluksi kokeen ja yrityksen merkitys, kertoo H.K. Riikonen kirjassaan *Mikä on essee?*³. Vastaavasti suomen kieleen tarjottiin tämän vuosisadan alussa ‘esseen’ vastineeksi termiä ‘koelma’, joka ei kuitenkaan jostain syystä vakiintunut.

Humen esseiden liikkuvuuden hengessä voisi sanoa, että paras esseen määritelmä genrenä voisi olla se, ettei esse ole tiukkarajainen genre lainkaan, vaan esseen mahdollisuudet ja käyttö vaihtelevat sen mukaan, millaisen tilan muut genret — romaani, novelli, aforismi, tieteellinen tutkielma, tunnustuskirjallisuus — sille kulloinkin antavat. Genrejako ei ole aina ollut esimerkiksi sellainen, että esseiden olisi välttämättä tullut olla proosaa. Alexander Popen *Essay on Criticism* (1711) ja *Essay on Man* (1733) ovat tunnetuimmat esimerkit runomuotoon laadituista esseistä. Uusien genrejen ilmaantuminen, joita englantilaisella kielialueella kutsuttiin mm. nimillä ‘treatise’ ja ‘inquiry’, merkitsi pitkien esseiden väistymistä.

Nykysuomen sanakirja määrittelee esseen seuraavasti: “Lyhyt, tavallisesti yleistajuinen esitys joltakin tieteen tai varsinkin kirjallisuuden, taiteen alalta, tutkielma, kirjoitelma.” Määritelmästä jää pois monta asiaa, joista tärkein on mielestäni se, että siinä ei panna merkille esseen olevan nimenomaisesti *moderni* genre ja lisäksi vieläpä *moderniteettia ajava* genre.

Ensinnäkin esse on *muodoltaan* moderni genre. Se kieltää traditionaalisen retoriikan säätelyn tekstejä kohtaan, irtautuu runousopin määrittelemistä kirjallisuuden säännöistä. Retoriikka saneli esseen syntyäikoihin sen, miten löydetään käsiteltävä materiaali, missä järjestyksessä se esitetään sekä miten ja millä tyyllillä se on esitettävä. Tätä vastoin Montaigne luonnehtii *Ystävyydestä*-esseen alussa omaa kirjoittamistaan seuraavasti: “[...] mitä muuta ovat nämäkään kuin groteskeja ja hirviöitä, eri jäsenistä kokoiltuja, epämääräisiä, ja vain sattuma on määrännyt niiden järjestyksen ja suhteet”⁴.

Toiseksi esse on myös *sisällöltään* moderni genre, sillä se avaa tarkastelun kohteeksi uuden subjektiviisuuden alueen. Montaignen esseiden metodina voi sanoa olevan sen, että niiden kirjoittaja harjoittaa itsensä kuuntelua, oman itsensä sisäisten liikkeiden kuuntelua. Kirjoittaja Montaigne tekee yksityishenkilö Montaignesta tutkimuksensa kohteen, erottaa toisistaan ‘ulkoisen’ ja ‘sisäisen’.

Kaksinkertaisesti modernina genrenä esse muistuttaa näin toista modernia bastardigenreä, romaania, joka myös subjektiviisuutta luodatessaan ja sitä saarnatessaan muuttaa alati hahmoaan niellen sisänsä ja tunkien ulos milloin mitään tekstuaalisia muotoja.

Oppinutta seurallisuutta, seurallista oppineisuutta

Hume ei pyri *Of Essay-Writing* -esseessään tuottamaan esseiden kirjoittamista koskevia sääntöjä. Hänen huomionsa kohteena tässä vain viiden sivun mittaisessa tekstissä on “the elegant part of mankind”. Sanan ‘elegant’ voisi kääntää ‘hienostuneeksi’. Se toimii tässä sanan ‘siviloitunut’ synonyymina ja erottaa siviloituneet niistä, jotka ovat uppoutuneet ei-henkiseen, eläimelliseen elämään. Näin “the elegant Part of Mankind” tarkoittaa kaikkiaan kirjoitusajan eurooppalaista sivistyneistöä, aikansa kosmopoliittista kulttuurista eliittiä. Tällä on kuitenkin paljonkin tekemistä esseiden kanssa, koska kyseessä on se maailma, jossa esseitä kirjoitetaan ja luetaan, uuden subjektiivisuuden alue, johon kirjoittaja itsensäkin identifioi.

Sanotun pohjalta voi nyt kysyä: *Millainen on esseen tekstuaalinen strategia? Millaisen aseman tai asemia se tuottaa kirjoittajalle minulle?*

Kirjoittaja jakaa “ihmiskunnan hienostuneen osan” kahteen ryhmään, joita hän kutsuu nimillä ‘learned’ eli ‘oppineet’ ja ‘conversable’ eli ‘keskustelevat’, ‘seuraa rakastavat’. ‘Oppineet’ ovat tekstin mukaan omistautuneet korkeampiin ja mutkikkaampiin ymmärryksen toimiin, minkä vuoksi heidän on täytynyt vetäytyä joutilaisuuteen ja yksinäisyyteen. Toisen ryhmän muodostavat taas ovat luonteeltaan sosiaalisempia ja etsivät mielihyvää.⁵

Tuotettuaan nämä kaksi positiota kulttuurisen eliitin sisällä kirjoittaja voi ryhtyä määrittelemään omaa positiotaan, joka — ei niinkään yllättävästi — näyttää olevan kahden tuotetun ryhmän välissä tai paremminkin niiden kummankin yläpuolella. Omaa rooliaan pohjustaakseen kirjoittaja nimittää aikansa sairaudeksi oppineiden ja seurallisen maailman erottamista toisistaan. Tämän erottamisen seurauksena seurallinen maailma uhkaa kadottaa seurallisuudestaan kaiken substanssin. Oppineet puolestaan ovat samasta syystä vaarassa muuttua marginaaliseksi hahmoiksi. Kaikkineen kirjoittaja piirtää aikalaislukijansa eteen uhkan siitä, että *Belles Lettres*, kulttuurisen eliitin tunnusmerkki ja sivilisaation edelläkävijä, uhkaa muuttua täysin barbaariseksi, koska sitä viljelevät elämälle vieraat miehet, jotka eivät kammioissaan pääse kehittämään ajattelun ja ilmaisen vapautta, jonka voi saavuttaa vain keskustelun avulla. Ajattelijoiden on siis astuttava rohkeasti valistuksen myötä muodostuneen julkisuuden sfääriin, salonkeihin ja aikakauslehtiin. Filosofiakin vain voittaa tästä, sillä omistautuminen pelkästään metodisiin pohdintoihin vie — on jo vienyt — sen tuohon. Vain filosofia, joka on yhteydessä aikansa kokemuksiin, välttää näivettymisen.

Valistuneiden ja kosmopoliittisten vapaa-ajattelijoiden projekti traditonaalisten käsitysten juurimisiksi on siis vaarassa epäonnistua, ellei esseen varoituksia oteta vakavasti. Osana suostuttelevaa strategiaansa teksti tuottaa uhkakuvien rinnalle myös kannustavia mahdollisuuksia: Tekstin minä sanoo panneensa mielihyvällä merkille, että hänen aikansa maskuliiniset ‘Men of Letters’ ovat kadottaneet sen ujouden ja mielenlaadun kainouden, joka aiemmin piti heitä erossa ihmiskunnasta (tai oikeastaan sen ‘elegantista’ osasta). Ja samalla oppineita feminiinisemmät ‘Men of World’ ovat saaneet jonkinlaisen oppineisuuden tartunnan. On siis muotoutumassa liitto näiden kahden, kirjoittajan toisistaan erottaman maailman välillä, ja tämän liiton syvenemisestä on kiinni paljon:

“On syytä toivoa, että tämä niin onnellisesti alkanut oppineen ja seurallisen maailman liitto yhä vahvistuisi sen osapuolten yhteiseksi eduksi. Tämän päämäärän edistämiseksi en tiedä parempaa keinoa kuin sellaiset esseet kuin nämä, joilla pyrin viihdyttämään yleisöä.”⁶

Esseet ovat siis aikansa intellektuaalista avantgardea ja tähtäävät

kahteen päämäärään: yhtäältä niillä pyritään oppineisuuden tuomiseen ihmiskunnan elegantin puolen seuralliseen osaan ja vieläpä “viihdyttävässä” muodossa, toisaalta niiden tavoitteena on maailman tuominen oppineisuuteen.

Näin kirjoittaja pääsee määrittämään oman asemansa ja esseittensä aseman: tekstin ‘minä’ on residentti (hovissa asuva toisen hallituksen edustaja) tai suurlähettiläs näiden kahden valtakunnan välillä. Mutta tavallisista lähettiläistä kirjoittaja poikkeaa siinä, että hän on julkisesti kaksoisagentti, välimies, joka itse asiassa puolustaa sen kokonaisuuden etuja, jonka osat muodostavat. Sanoessaan edustavansa tätä kokonaisuuden etua kirjoittaja tulee aidon avantgardistin tavoin asettuneeksi itse asiassa kummankin erottamansa poolin yläpuolelle, kaikkietävään asemaan.

Oppineisuuden edustaja seurallisuuden maailmassa

Esseen viimeisillä kahdella sivulla lähettilään kaavun ylleen pukenut ‘minä’ osoittaa roolinsa mukaisesti kunnioitusta sen valtion hallitsijalle, jossa hänen asemapaikkansa on. Tässä kirjoittajalle minälle syntyy taas uusi retorinen positio: hän ei enää olekaan kahden maailman välittäjä, vaan ‘oppineisuuden’ edustaja ‘seurallisuuden’ valtakunnassa. Kirjoittaja jopa sanoo ‘oppineita’ maanmiehikseen⁷. “Osapuolten yhteinen etu” määrittänyt itse asiassa oppineisuuden perspektiivistä. Samalla — ja tähän liittyen — nämä valtakunnat saavat sukupuoliset tunnusmerkit: oppineisuus on maskuliinisuuden aluetta, seurallisuus taas heidän aluettaan, joita kirjoittaja kutsuu nimellä ‘the Fair Sex’.

Kyse ei kuitenkaan ole kaikista naisista, vaan niistä jotka lukeutuvat kirjoittajan tuottamaan ryhmään, “järkeviin ja koulutettuihin naisiin” (“Women of Sense and Education”⁸). Nämä naiset ovat “paljon parempia tuomareita kuin ymmärrykseltään samanasteiset miehet kaikissa sivistynyttä kirjoittamista [polite Writing] koskevissa kysymyksissä”⁹.

Naisten ottaminen esiin selittyy ennen muuta sillä, että 1620-luvulta Pariisissa muotoutunut salonki-instituutio oli tuottanut tilan, joka salli oppineiden ja lahjakkaiden (ylempien luokkien) naisten tapaavan miehiä intellektuaalisina vertaisinaan. 1700-luvulla salongit kukoistivat kaikissa valistuksen keskeisissä kaupungeissa. Säätö-yhteiskunnassa ne edustivat ainutlaatuisia mahdollisuuksia sosiaalisten rajojen, myös miesten ja naisten välisen rajojen, ylittämiseen. Hume tiedetään Pariisissa vieraillessaan oleskelleen useissakin salongeissa. Esseessä naapurimaan, ts. Ranskan, naisten sanotaankin olevan paitsi seurallisen maailman myös, “tavallaan”, oppineen maailman hallitsijoita¹⁰.

Esseessä toivotaan, että syntyisi samanaikaisesti offensiivinen ja defensiivinen liitto järjen ja kauneuden vihollisia vastaan, joilla on tylsä pää ja kylmä sydän. Kirjoittaja määrittelee yhteiseksi puolustettavaksi alueeksi sen, mitä hän kutsuu nimellä ‘the Republic of Letters’. Se puolestaan koostuu kahdesta osasta, oppineista tai järjestä ja seurallisista tai sydämestä. Oppineet edustavat maskuliinisuutta, seuralliset feminiinisuutta. Kuviona:

OPPINEISUUDEN TASAVALTA

oppineet	seuralliset
järke	sydän
velvollisuus	mielihyvä
miehet	naiset

Hume esseessä oppineisuutta, järkeä ja velvollisuutta täydennetään seurallisuudella, sydämellä ja mielihyvällä. Näiden välinen suhde ei kuitenkaan ole tasaveroinen, vaan oppineisuuden on johdettava seurallisuutta, järjen sydäntä, velvollisuuden mielihyvää, miesten naisia. Kirjoittaja sanoo, että “elleivät maanmieheni,

oppineet, olisi äärettömän mustasukkaisia vapaudestaan ja tottumattomia olemaan alistettuja, jättäisin yksin naisten hyviin käsiin oppineisuuden tasavallan hallinnan”¹¹. Tämä on sikäli hämmäntävää, että ‘järjen’ ja ‘velvollisuuden’ kuvittelisi kouluneen miehiä alistumisen taitoon. “Mustasukkaisuus” ja “tottumattomuus” ovatkin Humen argumentaatiossa ainesta, joka itse asiassa horjuttaa sen omaa perustaa, sillä niiden perusteella oppineiden miesten kyky rationaaliseen käytökseen kyseenalaistuu eikä kaukana ole ajatus, että naisia tarvittaisiin oppineiden tasavallassa juuri vastuullisen rationaalisuuden edustajina. Feminiinisen puolen tehtävä asettuu esseeseen näkökulmasta kuitenkin toisin: sitä tarvitaan sen estämiseksi, ettei vasen puoli kadota maailmallista perspektiiviään ja sorru luostarimaiseen filosofoimiseen — mutta sen osana on yhtä kaikki jäädä tasavallan alamaiseksi puoleksi.¹²

Sitä paitsi seuralliset tarvitsevat myös arvostelukykynsä ohjenuoraksi maskuliinista opastusta. Kirjoittaja sanoo naisista, että heitä viehättää enemmän tunteen voima kuin se, onko tunne oikeudenmukainen vai ei. Tämä puolestaan vääristää kirjoittajan mukaan naisten arvostelukykyä seikoissa, jotka liittyvät ritariisuuteen ja omistautuneisuuteen eli maskuliinisiin hyveisiin¹³. Naisten korrektiivinen rooli ei siis ole kaikenkattava, vaan miesten täytyy eräissä kohdin myös korjata naisten väärää makua.

Poissaoleva läsnäolo

Humen malli poikkesi Descartesin mallista, jossa maskuliininen järki hallitsi yksinvaltaana luontoa, toisia ihmisiä ja ruumiillisuutta. Humella järki saattoi toimia vain osana praktista tietoisuutta. Hänen filosofiansa lähtökohtana ei ollut yksinäinen subjekti, vaan intersubjektiivinen alue, josta Hume puhui käsitteiden ‘custom’, ‘habit’ ja ‘experience’ avulla.¹⁴ Järki ei hänelle voinut hallita passioita, vaan oli niiden orja.¹⁵

Humen puhuessa oppineisuuden tasavallasta hänen painotuksensa ovat kuitenkin jossain määrin toisenlaisia. Feminiinisen poissaolo tasavallasta näivettäisi sen luostarimaiseksi puuhasteluksi. Siksi feminiininen on tuotava oppineisuuden maailmaan, mutta se on asetettava siellä korrektiiviseen ja täydentävään tehtävään. Se on läsnäoloa, joka ei saa näkyä, poissaolevaa läsnäoloa.¹⁶

Poissaolevana läsnäolona naisista tuli oppineiden tasavallan alibeita. He eivät viime kädessä oikaisseet miehisen järjenkäytön synnyttämiä vääristymiä, vaan pikemminkin autoivat maskuliinista rationaliteettia säilyttämään hegemonisen asemansa muistuttamalla sen maailmallisista velvollisuuksista.

Tällaisina maskuliinisen rationaalisuuden ‘toisina’ naisten rooli Humen esseessä ennakoii lukuisia modernin maailman halkeamia. Esseeseen ajatus naisista muistuttaa modernia ajatusta kulttuurista, josta 1700- ja 1800-lukujen taitteesta lähtien tuli aineellisen sivilisaation vinoutumien imaginaarinen tasapainottaja. Esseeseen huomautus naisista miehiä parempina tuomareina kirjallisissa kysymyksissä ennakoii kirjallisuuden (kaunokirjallisuuden) liittämistä subjektiivisen kokemukseen ja tunteisiin, sen ‘femininisoimista’ suhteessa ‘maskuliiniseen’ tieteeseen.

Hume täydensi maskuliinisen järjen aluetta feminiinisellä maailmallisuudella, mutta asetti samalla tämän maskuliinisesta järjestyksestä puuttuneen osan toissijaiseen asemaan. Kyse ei ollut siitä, että toiseus olisi astunut näin filosofian piiriin, sillä se oli ollut siellä alusta alkaen — joskin vaiettuna. Nyt toiseus eksplikoitiin ja määriteltiin se samalla alistetuksi toiseksi.

Johtoasema kuului oppineisuuden tasavallassa oppineille miehille. Oppineisuuden kohtaloiden kannalta oli kuitenkin kohtalokasta, että nämä saivat johtoasemansa juuri siksi, että he olivat “härkäpäisen itsenäisen kuolevaisten laji”, joka oli “tottumaton olemaan alistettu”¹⁷. Näin oppineen mallina oli pitkään ja on yleisesti edelleenkin (mies)subjekti, joka härkäpäisesti kuvittelee olevansa riippumaton maailmallisista sidoksistaan.

Viitteet

1. Of Essay-Writing on juuri ilmestynyt myös suomeksi nimellä *Esseiden kirjoittamisesta*, suom. Mikko Lehtonen, teoksessa Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa (toim.), *Mitä on valistus?*. Vastapaino, Tampere 1995, s. 1-8. (Toim. huom.)
2. Tämä laaja-alaisuus näyttäisi tukevan yleistä käsitystä, jonka mukaan esseeseen “olemusta” on mahdoton määritellä. Esimerkiksi kirjallisuudentutkimuksen hakuteokset tapaavat huomauttaa, että esseeseen on yksi joustavimmista ja muuntautumiskykyisimmistä kirjallisista muodoista. Aihepiiriin lisäksi myös esseiden pituus vaihtelee *Of Essay Writing* -esseeseen muutamasta sivusta John Locken *Essay Concerning Human Understanding* -esseeseen tai Montesquieun *Essai sur les moeurs* -esseeseen kirjanmittaisuuteen.
3. Riikonen 1990.
4. Montaigne 1985, s. 59.
5. Hume 1742/1987, s. 533-535.
6. *Ibid.*, s. 535.
7. *Ibid.*, s. 535.
8. *Ibid.*, s. 536.
9. *Ibid.* s. 536.
10. *Ibid.*, s. 536.
11. *Ibid.*, s. 535-536.
12. Kyseessä on rakenteellisesti samankaltainen suhde kuin Baumgartenin estetiikassa on järjen ja aistimellisuuden välillä (katso Lehtonen 1994, s. 113-117).
13. *Ibid.*, s. 537.
14. Humea yhdistää feministiseen filosofiseen ajatteluun se, mitä Juha Koivisto on kuvannut seuraavasti:
”Humen suuruus filosofina perustuu juuri hänen tapaansa osoittaa filosofian sisällä sen oma rajallisuus. Hume nostaa ihmistieteessään esille filosofisen *Logoksen* tai Järjen ulkopuolelle jääneen arkisen elämän ja kokemuksen sekä pyrkii osoittamaan filosofialle ulkoisen käytännön merkityksen [...] Humelle arkiseen käytäntöön liittyvän kokemuksen ohittava filosofia ei ole ymmärtänyt omaa perustaansa.” (Koivisto 1990, s. 113)
15. Humesta tässä suhteessa katso esim. Lloyd 1984, s. 50-56.
16. Tällaisena Humen esseeseen on osa sitä valistusajan miesten ambivalenttia suhdetta naiseen, jota Bonnie Anderson ja Judith Zinsser kuvaavat seuraavasti:
”Valistusajan kulttuurin tunnusmerkkejä ovat rationaalinen keskustelu, naisten ja miesten välinen seurallisuus ja nauttiminen maailmallisista iloista. Miehet, jotka menivät sinisukkien joukkoon ja kävivät säännöllisesti salongeissa, tuottivat valistuksen. Naisten kannalta on traagista, että nämä naispuolisten salonginpitäjien auttavat, tukemat ja juhlimat miehet tuottivat taidetta ja kirjoituksia, jotka — muutamaa harvaa poikkeusta lukuunottamatta — joko jättivät naiset kokonaan huomiotta tai pitivät yllä kaikkein perinteisimpiä naisia koskevia käsityksiä.” (Anderson ja Zinsser 1990, s. 109)
17. *Ibid.*, s. 535.

Lähteet

- Bonnie Anderson and Judith Zinsser, *A History Of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*, vol. II. Penguin, London 1990.
- David Hume, *Of Essay-Writing*. Teoksessa David Hume: *Essays, moral, political, and literary*. Toim. Eygene F. Miller. LibertyClassics, Indianapolis 1987 (alkuteos 1742).
- Juha Koivisto, *Filosofiaa ilman ‘takuita’: David Humen ihmistiede*. Tampereen yliopisto, filosofian ainelaitos 1990.
- Mikko Lehtonen, *Kyklooppi ja kojootti. Subjekti 1600-1900 -lukujen kulttuuri- ja kirjallisuusteorioissa*. Vastapaino, Tampere 1994.
- Genevieve Lloyd, *The Man of Reason. ‘Male’ and ‘Female’ in Western Philosophy*. Methuen, London 1984.
- Michel de Montaigne, *Esseitä*. WSOY, Porvoo 1985.
- H. K. Riikonen, *Mitä on esse?* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1990.